
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXI (2023). Книжка / Issue 2</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/AEPX1123

КОГА Е РОДЕН МАЙОР РАЙЧО НИКОЛОВ?

Видин СУКАРЕВ*

WHEN WAS MAJOR RAYCHO NIKOLOV BORN?

Vidin SUKAREV

Abstract: *This study is dedicated to a relatively understudied topic – the life of Major Raycho Nikolov. He was a Bulgarian hero in three wars, but it turns out that he is unknown and forgotten nowadays. Since the last quarter of the 19th century, three possible years of his birth have been in use – 1839, 1840, and 1841. Analyses based on old and new sources have led to the conclusion that Nikolov was not sure about his birth year, and that he was most probably born in the early spring of 1840 or 1841.*

Keywords: *Raycho Nikolov; village of Raykovtisi; storks; List of Service; Matricular List; marriage testimony.*

Райчо Николов, известен също като Капитан Райчо, Майор Райчо и Дядо Райчо (понякога с добавяне и към тези варианти на бащиното име, което той използва вместо фамилно), без съмнение е една от забележителните личности на българското общество през втората половина на XIX век. Той е герой в три войни – Кримската, Сръбско-турската от 1876 г. и Освободителната; един от създателите на Българското опълчение; има важна роля в подготовката на Съединението между Източна Румелия и Княжество България. Сутринта на 6 септември 1885 г., като член на временното правителство, Райчо се отправя да поеме контрола над пловдивската поща, но е застрелян от нейния началник Костадин Тодоров, с когото имат стара вражда [Андонов, И. 1995, с. 58–58¹; Николаева, О. 1971, с. 139–140]. Неочакваната смърт в ден на национален триумф допълнително митологизира образа на офицера. Славата обаче и до днес не се оказва достатъчна да привлече вниманието на представители на професионалната историческа колегия за написване на нещо повече за живота и делата му от кратка статия в научно издание. По-голямата част от тези работи се намират в два тематични сборника. Пър-

* Видин Сукарев – доктор по история; Регионален исторически музей – Пловдив; Аграрен университет – Пловдив; България; @vsukarev@gmail.com

¹ Ползвано е фототипното издание от 1995 г., приложено в общо книжно тяло с двете части от същия автор на „Из спомените ми от турско време“, издадени през 1927 и 1928 г. Събирането на такива, някога отделни книги в една води до повтаряне на пагинацията. В случая се има предвид книгата „Съединението“ (1929 г.), явяваща се трета по ред във фототипното издание.

вият е по-скоро брошура с около 50 страници, публикувана от Великотърновския музей преди повече от половин век. Тя съдържа няколко кратки авторски статии, снимки на Р. Николов и документи, писани от или за него, но без научен апарат, критични коментари и анализи. В края е приложена библиография с основните заглавия и архивохранилища с документи [Драганова, Т., Ибришимова, П. 1970]. Също вече преди доста време – през 1990 г. е издаден друг сборник с двойно повече страници [Драганова, Т. 1990] и той включва авторски публикации, снимки и исторически свидетелства, но първите са по-задълбочени, най-малкото заради наличните бележки след текста, указващи източниците на информация. Забелязват се и наченки на отклоняване от старата официална линия. Поместената накрая библиография е значително разширена; направена е рецензия, което личи от съпоставка с работите, издадени преди това на други места [Перфанова, Р., Иванов, Хр. 1985; Иванов Х. 1990; Запрянова, С. 1989; Запрянова, С. 1990]. Този сборник надгражда по-ранния, но не отговаря напълно нито на поставените в предговора цели, нито на достиженията на българската историческа наука. Съставител е отново Тодорка Драганова от Великотърновския музей. Освен специалисти от старата столица, участват и музейни работници от Пловдив [Димитров, Й. 1990, с. 4.]², градът в който Р. Николов живее през последните години от живота си и се пази част от документалното му наследство. Публикуван е и един текст за офицера и Българското опълчение от починалия две години преди издаването на книгата Цонко Генов, също дългогодишен музеен труженик [Чолов П. 2010, с. 67]. Това е изданието за Р. Николов най-близко до строго научните критерии, но все пак без да ги покрива изцяло, защото авторите на много места не са проявили достатъчно критично отношение, например позовавайки се често на написаната от военния журналист Тодор Гигов романизирана биография на офицера [Чепкънова-Станева, С. 1990, с. 14–23]³, пълна не само с грешки и неточности, но и с откровени измислици в духа на властващата тогава конюнктура и пропагандата на управляващата Комунистическа партия, които те като специалисти би следвало да са установили⁴.

На практика досегашните издания, включително научните, са създали в много отношения превратна и невярна представа за тези пропуски и предстои да бъдат ако не изцяло, то в значителна степен запълнени (особено на фона на съществуващото положение) с монографично изследване от автора на настоящите редове, намиращо се в напреднала фаза. То обаче е посветено не толкова на личността на Р. Николов, колкото на проучването на неизползвани досега документи от неговия личен архив. Въпреки че обогатяват в значителна степен познато-то за живота на офицера, тези свидетелства не могат да предложат необходимото за написване на негова цялостна биография, което се явява естествен следващ етап от изследователския процес. Настоящата статия е първа стъпка в тази посока и както е редно, тя представя хронологически данните за началото на жизнения път на националния герой. Някои от тях са отдавна известни и публикувани, но непълно използвани; други са в публични архивохранилища, като по една или друга причина не им е обръщано внимание досега (което не е чудно, като се има предвид забравата, тегнеща над Р. Николов през последните десетилетия); трети за пръв път стават достояние на научната общност, открити именно в хода на работата по личния архив.

² Към онова време пловдивското участие представя две институции – Музей на революционното движение и Музей на Възраждането и националноосвободителните борби. През 1993 г. двата музея са обединени.

³ Особено много са позоваванията в тази работа – в общо 48 бележки името на Т. Гигов е посочено 16 пъти, като на едно единствено място личи бегла полусянка на критичност.

⁴ В моя публикация в списание *Hiperboreea*, понастоящем под печат, е обрнато сериозно внимание на художествените измислици на този автор. Тук е достатъчно да ги допълня с твърдението, че бащата на Надежда Крупская, съпруга на большевишкият диктатор Вл. И. Ленин, бил добър приятел на Райчо в Кадетския корпус [Гигов, Т. 1977, с. 50]. Дватамата наистина са съвременници и по едно и също време учат военно образование, но Константин Крупски в Нижни Новгород и Москва, а Райчо в Санкт Петербург.

Тук не е мястото за пълен историографски обзор на познатото за живота на офицера, а ще бъде обърнато внимание преди всичко на известията за подробности от живота му, които биха могли да хвърлят светлина върху неговото раждане. Трябва веднага да се каже, че възможностите за определяне на годината не са в големи граници, както примерно беше доскоро с раждането на Васил Левски, поставяно в цяло десетилетие между 1837 и 1846 [Митев, П. Бойков, Г. 2021, с. 8–9]. При Р. Николов вариантите са в близко време – 1839, 1840 или 1841 г. С други думи проблемът с възрастта му не стои с особена острота, защото разликата от две години е минимална дори за детството, а какво остава за по-нататък. Все пак заслужава да се обърне внимание на това разминаване, защото покрай него се разкриват и други подробности за миналото от важно значение, останали незаслужено встрани от погледа на изследователите.

Проблемът се оказва по-сложен, отколкото изглеждаше в началото. Това наложи привеждане на аргументи, които на пръв поглед изглеждат далечни и несвързани с основната теза, но всъщност са от първостепенно значение за изграждане на цялостната картина и не могат да бъдат отделени от нея.

Първите биографични данни за Райчо Николов се появяват на две места през 1877 г. Едното е втората част на книгата „Покрита храброст“ от Филип Симидов, посветена до голяма степен на Райчо Николов. Другото е статия в списание „Славянско братство“. Тя е неподписана, но неин автор най-вероятно е издателят Рашо Блъсков.⁵ Тези синхронни публикации дават различни години на раждане – 1839 и 1841, като интересно е, че и в двата случая това не е на право, а тя може да се изчисли по указаната възраст на Райчо при извършването на известния му подвиг през 1854, когато преплува Дунав, за да предупреди руските войски за предстояща османска офанзива. Филип Симидов пише, че през 1854 Райчо встъпил в 13-тата си година [Симидов, Ф. 1877, с. 8], а авторът на анонимния материал, че през юни 1854 Райчо бил 15-годишно момче [Н. а. 1877, с. 14]. На старата паметна плоча на Р. Николов на лобното му място в Пловдив като негова рождена година е посочена 1839 [Гигов, Т. 1977, с. 215; Пощов, И. 1990, с. 72]. Тази плоча се намираще на площада, наричан „Джумаята“, на десетина метра встрани от поставената през 2005 г. нова, разположена в обособена ниша на мястото на премахнатата след демократичните промени паметна плоча на Васил Коларов. На новата плоча годината е 1840. Опитите да установя кога точно е поставена старата плоча засега не са с успешен резултат. Снимки от 1969 г. свидетелстват, че тогава вече е съществувала. На паметната плоча в Райковци годината е 1840⁶. Снимки на двете плочи са публикувани в сборника от 1970 г. [Драганова, Т., Ибришимова, П. 1970, с. 49], без какъвто и да е коментар. Едва няколко години по-късно неспециалистът Т. Гигов обръща внимание на разминаването [Гигов, Т. 1977, с. 215].

Разпространението на публичната информация за 1840 г. вероятно започва от внушителния надгробен паметник на Райчо Николов в Централните гробища на Пловдив, направен през 1888 г., както може да се види от надписа на самия каменоделец на южната страна; за същото свидетелства запазеният план на паметника от март същата година [РИМПД, Ф. 07, инв. № 4432]. През 1898 г. Ф. Симидов в книга 7-8-9 на издаваното от него списание „Поборник-Опълченец“ също дава 1840 г. [Антонова, В. 2008, с. 182], коригирайки първоначалното си становище. Информацията е възприета в първата българска енциклопедия [Касъров, Л. 1907, с. 2076], а впоследствие и почти навсякъде, където се пише за живота на офицера. Двата гореспоменати сборника са издадени през 1970 и 1990 г. именно по повод изпълнените кръгли годишнини.

Първите публикации, в които се коментират разликите, се появяват чак през 1977 г. Галина Солева, без да се аргументира и да даде допълнителни подробности, отхвърля 1841 г. от книгата на Ф. Симидов [Солева, Г. 1977, с. 140]. Споменатият Т. Гигов, след като обръща вни-

⁵ Така смята и И. Пощов [1990, с. 71].

⁶ Служителите от отдел „Краезнание“ на Регионалната библиотека в Пловдив не успяха да открият данни, което означава, че трябва да се търси в документи на органите на властта. Познавам доста добре тези от периода, но там също не съм попадал на информация. Оформлението на буквите и текста ясно свидетелства, че плочата е от 50-те или 60-те години. Плочата в Райковци, както бях информиран от отдел „Краезнание“ на регионалната библиотека във Велико Търново, е открита през 1953 г.

мание на паметните плочи в Пловдив и Райковци, определя дадената и в служебния списък на Р. Николов 1840 г. за по-меродавна, защото е написана собственооръчно от самия офицер [Гигов, Т. 1977, с. 215]. Наскоро Анета Петрова, специалист от Националния военноисторически музей (каквато е била и Г. Солева), също оценява по-високата стойност на официалния военен документ, съпоставяйки го подобно на предшественичката си с известието на Ф. Симидов в „Покрита храброст“ [Петрова, А. 2020, с. 32],⁷ без да обръща внимание на версията за 1839 г., която в наше време вече не се тиражира и, за разлика от Т. Гигов – без да твърди, че списъкът е с автор Р. Николов.

Въпросният служебен списък е от 5 февруари 1885 г., съхранява се в НВИМ и е публикуван в сборника от 1970 г. [Н. а. 1970, с. 21–33]. Във Фонд 07 „Документи“ на Регионален исторически музей – Пловдив се съхранява друг списък, съставен точно десет години по късно – 5 февруари 1895 г. [РИМПД, Ф. 07, инв № 4725, л. 1]. Тъй като дълго време фондовете в НВИМ бяха в инвентаризация, едва наскоро имах възможност да сравня двата документа, а беше наложително това да стане в оригинал, защото в публикувания вариант има озадачаващо анахронични текстове. Резултатът от съпоставката обаче излиза извън темата на изследване тук и изисква специална публикация. На този етап е достатъчно да се каже, че Служебният списък на Р. Николов не е напълно достоверен източник. Това съвсем не означава, че той не трябва да се използва, но е нужно към него да се подхожда далеч по-внимателно от начина, по-който е било досега. Дадената рождена година в екземпляра в НВИМ обаче не е сред проблемните части в документа и наистина е записана от Р. Николов [НВИМ, Ф. 1, инв № X-A-249²³, л. 1].

По време на изследователската работа върху архива и живота на героя от три войни беше открито и друго свидетелство, също от неговата ръка, за това, че е роден през 1840 г. Текстът е публикуван още през 1941 във вестник „Отечество“ и частично цитиран и анализиран от пловдивския музеен работник Иван Пощов [Стойчев, И. 1941; Пощов, И. 1990, с. 72], но досега не бе известно местоположението на оригиналните документи. На намиращите се непосредствено преди тях в архивната единица обръща внимание Марина Калчева. През март 1884 г. офицерът се подписва в официална военна кореспонденция не с име и фамилия, а както е известен сред народа – Майор Райчо. Това екзотично за военните порядки поведение предизвиква писане на обяснения до командването на източнорумелийската милиция и жандармерия, в което Райчо обяснява, че той няма истинско фамилно име, защото е Николов по баща [Стойчев, И. 1942; Калчева, М. 2006, с. 150–151]. Изследователката обаче подминава следващите два листа в папката – 318 и 319. Те не би следвало да са част от преписката, а по-ранни, защото Райчо е още с чин капитан в тях (произведен е в майор през ноември 1883 г.), но явно са принадлежащи към личното му дело, което обяснява съседството. Интересното е, че и в тези страници той изразява становището си за българската фамилна система, така че налице е и известна тематична връзка. Документите са печатни бланки, част от т. нар. Матрикуларен списък, в които героят саморъчно попълва на български и френски език следната информация за себе си: Срещу точка № 1. Име и фамилия, той е задраскал второто и пише *Райчо, по баща – Николов. (фамилия няма)*. На т. 2 – Роден на, ден, месец, година е попълнил *Когито зафанали в 1840 год. да си правят гнезда щръкелите в село Райковци, според устното предание на майка му*. В т. 3 е посочил родното си място, в четвърта, че е източнорумелийски поданик и пловдивски жител, за да се стигне до точки от 5 до 7, в които с чувство за хумор дава интересни данни за родителите си: 5. Име и фамилия на бащата – *Никола, фамилия няма (както нямат повечето българи фамилии)*. 6. Местопребиваването на бащата – *В гроба, доста дълбоко под земята*. 7. Име и фамилия на майката – *Иванка (фамилия няма), но викали я Баба Николица* [ДВИА, Ф. 42п, оп. 1, а. е. 71, л. 318–319]. Според Ив. Стойчев язвителният език на Райчо се обяснява именно във връзка със спора за това как се е подписал, но на това твърдение не

⁷ И Г. Солева, и А. Петрова не цитират книгата на Ф. Симидов като печатно издание, а като архивна единица от фонда на Р. Николов в НВИМ, не сочат и конкретната страница. От техните публикации се придобива впечатление, че рождената година е посочена с число, а както беше посочено – това е направено описателно.

отговаря хронологически попълненият чин, което е от първостепенно значение за военните и вероятността да бъде объркан е почти нулева. В случая обаче най-важно е свидетелството за времето на раждане, посредством което с точност до няколко дни може да се определи по кое време на годината Р. Николов се е появил на света. Всеизвестно е, че щъркелите правят или поправят гнездата си веднага след своето пристигане, което означава в последната десетдневка на март до първите дни на април. Това се потвърди и от направена консултация с Александър Петров, докторант по биология в Пловдивския университет. Така раждането на Р. Николов би следвало да се постави в този промеждутък, което юлианския календар, употребяван по онова време, означава приблизително между 10 и 20 март.⁸ Въпреки тона на известния със своята докачливост и тежък характер Райчо [Стойчев, И. 1941; Вълков, Г. 1983, с. 351, 369; Калчева, М. 2006, с. 150], няма сериозно основание да се предполага, че в този официален документ той е скрил или изопачил нещо и изглежда по-вероятно да е предал това, което му е известно за рождението и родителите му. На пръв поглед така подробно разгледаното тук свидетелство собственооръчно попълнено от Р. Николов изглежда достатъчно за разрешаването на въпроса, още повече че той е посочил 1840 г. и в Служебния списък, но внимателният преглед на други надеждни данни показва, че за разлика от еднозначното посочването на периода, който се повтаря циклично всяка година, съществуват немалко основания да се предположи, че в различно време Райчо дава различни сведения за годината си на раждане, което усложнява въпроса и указва доста убедително, че тя очевидно не му е сигурно известна.

Човешката памет и при съвременните хора, свикнали да обръщат внимание на календарни датировки и хронология, далеч повече от хората на доиндустриалните общества, е устроена така, че събитията се помнят по-ясно, отколкото годините, в които са се случили. Наскоро, интересувайки се за миналото на собствения род, попитах роденият през 1945 г. мой чичо кога е починала неговата баба и съответно моя прабаба, като вече бях установил, че това е някъде през първата половина на 70-години на миналия век. За моя изненада, чичо ми, който тогава е бил вече 25 – 30-годишен мъж, отговори че помни ясно и смъртта, и погребението, но не се сеща коя е годината. Пак наскоро се сблъсках с трудността да установя през коя година е съборен Домът на народното здраве и благотворителността „Димитър Кудоглу“ в Пловдив. Знае се, че е през същия период, но разрушаването на сградата не се оповестява във вестниците, защото има силно обществено недоволство срещу него. В книга за благотворителната дейност на Д. Кудоглу, очевидно по собствени спомени авторите описват събарянето на сградата с редица подробности – как за да се успокои гражданството, се пуска слух, че конструкцията е компрометирана от земетресението от 1928 г, а всъщност след него тя е подсилена; как най-напред работници развалят покрива; опитите да бъдат съборени стоманобетонните колони с железни въжета, теглени първо от трактори, след това от камиони „Татра“ и „КрАЗ“ се провалят и трябва да бъдат докарани танкове от бригадата в Карлово. Конкретна дата или поне година обаче липсва. Единствената темпорална податка е, че идеята за премахването е от 1973 г. и читателят на пръв поглед остава с впечатление, че събарянето е станало тогава, но всъщност усещаната се неопределеност за време свидетелства, че авторите не са наясно с хронологията [Лесинска, М., Шивачев, С. 2011, с. 155–157]. Това беше потвърдено и в личен разговор, а двамата са съвременници на събитието⁹. Други хора, които би следвало също да го помнят ясно, дадоха широк спектър отговори между 1971 и 1974 г. На снимки на манифестацията за 9 септември

⁸ Иван Пощов изчислява, че Р. Николов е роден в началото на април, като изтъква, „че щъркелите идват от 9 – 14 март най-късно до 22 март (съобразно климатичните условия) и след около десетина дни започват да гнездат“, така че Р. Николов би трябвало да е роден около началото на април [Пощов, И. 1990, с. 72]. Авторът очевидно има предвид григорианския календар, но като се има предвид, че щъркелите поправят гнездата си преди да започнат да гнездат, както и че завръщането им обикновено е след 20 март и преди настъпването на април, по-вероятно е раждането на бъдещия герой и по новия стил да се постави през март.

⁹ Познавам ги лично, те са съпрузи, родени в средата на 50-те години на миналия век. Мая Лесинска е лекар и част от учебните занятия по време на нейното следване са провеждани в сградата.

през 1975 г. обаче сградата още стои. В крайна сметка стана ясно, че е съборена през пролетта на 1976 г., а решението за това е още от 1968 г. вследствие на одобрен проект за оформяне на центъра на града. През септември 1971 е направена първата копка на нова постройка, която да се издигне на мястото на старата.

Това пространно отклонение има за цел да илюстрира колко превратни могат да бъдат човешките спомени. Съвременните българи знаят и помнят датите на раждане на децата си, но не и някогашните им предци, ръководещи се по календар, в който водещо значение имат не датата и годината, а сезона и работата, която трябва да се извърши. В препредадения спомен за щъркелите има съществена доза достоверност, защото фиксира конкретно събитие, а то след изтичане на дълъг период от време винаги се помни по-ясно от точната година, през която се е случило. По този начин, макар че сведенията за щъркелите и 1840 година са писани от един и същи човек и по едно и също време, първото следва да се счита за по-сигурно.

Трябва да се има предвид, че в литературата се среща и друга дата на раждане на Р. Николов, с първоизточник публикувани семейни спомени от една от неговите внучки – Олга Николаева (1902–1972), според която той е роден на 1 юни 1840 г. [Николаева, О. 1971, с. 133]. Не става ясно от къде тя разполага с тези данни, очевидно напълно непознати преди публикацията, но през следващите години датата 1 юни влиза в сериозен оборот. Обикновено това е в справочно-енциклопедични издания [ЕБ 1984, с. 600; Стателова и др. 1985, с. 159–160; БВИ 1988, с. 475;], но се среща и в сборника от 1990 г. Там твърдението, че Райчо е роден на 1 юни 1840, е обосновано с посочени в бележка след текста източници, в които такава информация липсва [Петрова, Ц. 1990, с. 7, 12]. Дата не е спомената в нито една от четирите публикации, а само година. В първите три е 1840 [Генов, Ц. 1970, с. 5; Гигов, Т. 1977, с. 215; Солева, Г. 1977, с. 140], а в четвъртата – 1841 г. [Михайлов, Г. 1970, с. 62].

Въпреки многото места, където е намерила място, датата 1 юни не е приета еднозначно заради неподкрепеното с нищо еднократно твърдение на внучка, родена близо 20 години след смъртта на дядото. Ясно е, че тя споделя семейни спомени, останали от родителите и баба и, които са познавали Райчо, но проблемът е, че 1 юни противоречи на лично дадена от него информация, а освен това тази дата съвпада с рождението на Райчовата дъщеря Александра, за която има сигурно известие, че е родена на 1 юни 1873 г. – нейното кръщелно свидетелство [РИМПд, Ф. 07 инв. № 4453, л. 1]. Интересно е да се отбележи, че за разлика от кръщелното, в служебния списък е записано, че Александра е родена на 21 юни 1873 г. [Н. а. 1970, с. 31]. Съпоставката между двата документа със сигурност отдава предпочитание на информацията в кръщелното, в което са дадени редица подробности за раждането, датата на кръщаване, семейството, кръстниците, свещеника и дори клисаря, които в потвърждаване на верността им са се подписали. В служебния списък очевидно е допусната грешка, обяснима с попадане на Райчо под влияние на скорошното раждане на сина му Иван на 21 януари 1885 г., дата която се потвърждава от кръщелното свидетелство на детето [РИМПд, Ф. 02 инв. № 7150]. Същата грешка е преповторена от пишещия в екземпляра на списъка в РИМ – Пловдив, съставен 10 години по-късно [РИМПд, Ф. 07 инв. № 4725, л. 2].

Че датата на раждане не е била известна на Райчовите наследници, се потвърждава и от надгробния му паметник, където е указана само година. Остава вариантът впоследствие Олга Николаева да е достигнала до някакво свидетелство, но такова липсва в основните архивохранилища с документи за живота на офицера.

От изложеното изглежда най-логично да се предположи, че датата 1 юни вероятно се дължи на недоразумение и объркани спомени на Олга Николаева и за предпочитане е датировката, дадена от самия Райчо Николов, така че на този етап е редно да се приеме, че той е роден около средата на месец март по юлианския календар или в края му по григорианския.

Датирането на раждане по този начин затвърждава бездруго ясната от всичко известно за живота на Райчо и неговото семейство представа, че те не са правели изключение от мнозинството българи от средата на XIX век, за което е характерно цикличното фолклорно и архетипно мислене, а не линейно-календарното такова. Данните за семейството, черпим от подробен

документ, съхраняван в РИМ – Пловдив. (Копие от него се пази и в Научно-спомагателния фонд на РИМ – Велико Търново под номер 244.) Той е съставен през 1858 г. и описва типичното за средата на XIX век многолюдно българско семейство от планински район. Живеещите в селото се препитават със земеделие и скотовъдство. Най-големите брат и сестра имат отделни семейства, най-малките са при бащата и му помагат в работата. Останалите са в други населени места и учат или практикуват занаят. Райчо по онова време също учи, но в Михайловския кадетски корпус в Санкт Петербург [РИМПД, Ф. 07 инв. № 4710, л. 1], така че се вписва в дадената характеристика. Като буден индивид той вероятно се е интересувал от различни въпроси, включително и биографични, но не е сигурно дали някой от семейството е можел да му ги даде в конкретика. Родителите и поне някои от по-големите сестра и трима братя трябва да са помнели неговото рождение, но същото не може да се каже с такава убеденост за точната година. Според документа с данни за семейството бащата на Райчо е роден през 1796 г., което дори да не е съвсем точно, е индикация, че не е бил в млада възраст при раждането на бъдещия герой. Това би следвало да се отнася и за майката, като се има предвид названието Баба Николица. Райчо е пето по ред дете от осем, а е твърде възможно да е имало и други родени между засвидетелстваните, които да са починали като малки. Напълно логично е най-големите сестра и брат да са по-възрастни от него с повече от десетилетие, защото към 1858 г. имат по две деца. Както е известно, в онези години на многодетни семейства жените са раждали през по-голямата част от фертилния си период. Такъв пример е майката на Иван Вазов, чието първо дете, бъдещият патриарх на българската литература, тя ражда 17-годишна през 1850, а през следващите две десетилетия семейството се сдобива с още девет деца; в лятото на 1877, когато „Баба Съба“ е на 44 години, по време на бягството от турските зверства, отново е била бременна, но в тези трагични събития губи съпруга си и очакваното дете [Вазова, С. 2011, с. 25–59]. Съба Вазова е от семейство по-високо в социалната йерархия от Райчовото; тя е грамотна и има литературни интереси – нещо почти невероятно за българките от същото поколение. Въпреки това в нейните спомени тя датира точно раждането само на първото си дете, за други говори само по определен повод, някои изобщо не споменава.

Добре известно е, че хората от миналото не са обръщали внимание на рождените дати, поради което празнуването на рождени дни в България се налага през последното столетие и особено след Втората световна война, а големият личен празник винаги преди това е бил именният ден. Положението със сигурност се усложнява и от наличието на повече деца. При малък брой спомените за годините им на раждане са по-сигурни, но при повече има съществен риск от смесване и объркване. Това може да стане и с конкретния спомен за обстоятелствата около раждането на съответното дете, но заради посочените способности на човешката памет е по-малко вероятно. Райчо има възможност да общува с родителите си само докато е в детска възраст. Майка му умира през 1849 г.¹⁰ А от всичко известно дотук може доста сигурно да се предположи, че след като отива да чиракува в Русе и от там напуска България той не е виждал баща си, който умира през 1872 [РИМПД, Ф. 07 инв. № 4309, л. 1]¹¹. В архива има по едно писмо до Райчо от един от по-големите му братя – Трифон и от по-малкия – Стоян [РИМПД, Ф. 07 инв. № 4309, 4307]. От тях стават видни нередовността на кореспонденцията със семейството и ниската грамотност на подателите. Писмата са кратки и съдържат предимно съобщения кой е жив и здрав и изпращане на поздрави. Вероятността Райчо да знае детайлни подробности за ранното си детство от своите родители, братя и сестри не изглежда голяма.

Така че убедеността за фиксиране на периода на раждане далеч не може да се отнесе за годината. Самото наличие на три възможни години, тиражирани още приживе на Райчо, до-

¹⁰ Смъртта и се датира по текст в документа за семейството от 1858 [РИМПД, Ф. 07 инв. № 4710, л. 1], в който се казва, че майката починала преди 9 години.

¹¹ Тези документи очевидно са ползвани от Цонко Генов като се има предвид, че посочва данни, съдържащи се само в тях, но в статията му в сборника от 1970 г. той не указва нищо за източниците си, дори и че местонахождението им е в тогавашния Музей на революционното движение в Пловдив [Генов, Ц. 1970, с. 5, 7].

пълнително го потвърждава. За 1840 г. е видно с категоричност, че източник на информацията е самият той. За 1839 г., регистрирана най-напред в списание „Славянско братство“, няма толкова сигурни данни, но и липсват и опровергаващи обратната възможност. Документ в архива в РИМ – Пловдив от 1877 г. свидетелства, че Райчо и издателят на списанието Р. Блъсков се познават лично [РИМПд, Ф. 07, инв. № 4715]. 1839 г. фигурира и в некролога за Р. Николов, написан от революционера и деец на Съединението Иван Андонов [Андонов, И. 1995, с. 73]. Иван Пощов твърди, че 1839 г. влиза в старата паметна плоча именно под влияние на книгата на Иван Андонов [Пощов, И. 1990, с. 72¹²]. Самият Пощов е роден през 1927 г. и е твърде възможно да споделя конкретни спомени около поставянето на плочата.

Според Аля Николаева, внучка на Олга Николаева, нейната баба се възмущавала от обръканата година на раждане на Р. Николов на старата плоча. 1839 г. определено е най-слабо популярна и рядко регистрирана, отхвърлена от наследниците и съответно най-малко вероятна, така че повече няма да и се обръща внимание тук. Съвсем не стои така положението обаче с 1841. Както беше посочено, тази година е дадена описателно от Ф. Симидов, който в последствие вероятно повлиян от други данни, макар че очевидно познава лично Райчо и твърди, че е получил информация за биографичното си изследване от него [Симидов, Ф. 1877, с. 10], я променя вече след смъртта му. В крайна сметка е трудно да се допусне, че Ф. Симидов си е измислил кога е роден офицерът при първата си публикация.

1841 г. се потвърждава и от други места, за повечето от които Р. Николов е единствен или вероятен източник, в други случаи трябва да е бил наясно с тези твърдения. В архива му има чернова на докладна записка на руски език, писана от Александър Озеров, руски дипломат с високата гражданска титла таен статски съветник [Сиверс, А. А. 1911, с. 91–92]. Той е покровител на Райчо след неговия подвиг по време на Кримската война, приема го в квартирата си и се заема с обучението му преди момчето да бъде изпратено в Русия. В продължение на години българинът и Озеров поддържат кореспонденция, за което свидетелство е и въпросния документ. В него се дава уникална информация по много въпроси, но в случая най-съществената е, че през юни 1854, когато Райчо преплува Дунава, за да предупреди руските войски за предстоящата османска офанзива, той е 13-годишно момче [РИМПд, Ф. 07 инв. № 4727, л. 1]. Записката не е датирана, но тъй като там Райчо е посочен с чин щабс капитана, в какъвто е произведен на 31 март 1868 г., би следвало да е между тази дата и преди 14 април 1871 г. когато българинът е преместен в Кубейската бригада в Бесарабия [Н. а. 1970, с. 25]. Към онова време Райчо служи в Полша и желае да бъде по-близо до отечеството си [РИМПд, Ф. 07 инв. № 4727, л. 2]. Документът е логично да е изпратен на Райчо от Озеров с цел да се уточнят за какво точно да ходатайства пред руските власти неговият покровител. Подпис липсва, но почеркът на Озеров е ясно различим при сравнение с друг документ с указано негово авторство [РИМПд, Ф. 07 инв. № 4298, л. 2]. Предвид дългогодишните близки отношения между Озеров и Райчо би следвало дипломатът да е информиран за възрастта на българина. Интересно обстоятелство е, че няколко години по-късно Константин Иречек също пише за 13-годишния Райчо [Иречек, К. 2015, с. 803¹³].

След смъртта на Р. Николов на неговата вдовица се налага да събира различни документи във връзка с наследството от съпруга си. Един от тях е копие на брачното им свидетелство, изготвено на 13 май 1886 г. от духовната консистория в Кишинев. Брактът е сключен на 9 юли 1872 г. в храм „Св. Йоан Предтеча“ в Комрат, Бесарабия, от където е съпругата на Райчо, бесарабската българка Екатерина Дечева. В документа е посочена възрастта на двамата младоженци – женихът е на 31 години, невестата на 19 [РИМПд, инв. № 4381, л. 1]. Това се вижда и от друго копие, извлечение от книгата на бракосъчетание на споменатата черква, издадено на 4 септември 1892 [РИМПд, инв. № 4413, л. 1]. В този случай единствен източник на данни за

¹² Ив. Пощов посочва погрешно страница 29 от книгата на Ив. Андонов, където не се споменава нищо за Р. Николов. Тази грешка е допусната и в приложената в края на сборника библиография.

¹³ В юли 1854 г., след отстъпването на руските войски от България, едно 13-годишно момче на име Райчо Николов един ден преплувало Дунав. Всъщност месецът е юни.

възрастта му може да бъде самият Райчо. През ноември 2022 г. доктор на историческите науки Иван Думиника, бесарабски българин от Молдова, ми изпрати изображение от оригиналната книга, в което се потвърждава изложеното в копията от музея. Вижда се, че за годините на младоженците са предвидени отделни графи,¹⁴ попълвани с числа, в случая – 31 и 19 [**Национален архив на република Молдова**, Ф. 211, оп. 14, а. е. 12, л. 76].

Като към тези документи се добави и биографичната публикация на Филип Симидов, който вероятно познава лично офицера, макар че допуска и немалко неточности, се очертава сериозно разминаване, за което трябва да се потърси обяснение. Твърдението на Р. Николов за времето на неговото раждане напълно се схожда с календарните представи на тогавашните хора, много по-тясно свързани с природата отколкото днешните, така че следва да се приеме. От тази гледна точка не е редно човек, роден в началото на 1840 г., да твърди, че е съответно на 13 през лятото на 1854 и на 31 през същия сезон на 1872 г. В първия случай трябва да е навършил 14 и да кара 15, във втория да е на 32 и да е започнал 33-тата си година.

Образът на 13-годишния по време на подвига Райчо е доста солидно застъпен в литературата, което обаче никак не пречи на немалко от същите места да се твърди, че е роден през 1840 г. [**Минков, М.** 1953, с. 228; **КБЕ** 1966, с. 587]. Особено показателно е това при Цонко Генов, първият системно занимавал се с житейският път на офицера изследовател и един от хората с най-голям принос за утвърждаване на 1840 г. В доста пространен биографичен очерк, озаглавен „Майор Райчо Николов Николов¹⁵ (1840–1885)“, още на следващата страница Генов слага вътрешно подзаглавие „Тринадесетгодишният герой“ на частта в която описва преплуването на Дунав [**Генов, Ц.** 1957, с. 99–100]. Десетилетие по-късно в друго популярно издание той също пише за родения през 1840 г. Райчо, 13-годишен през 1854 г. [**Генов, Ц.** 1968, с. 609]. Ако е роден през втората половина на годината, това наистина би било така, защото все още няма да е навършил 14. Няма данни авторите на това разнопосочно твърдение да са запознати с информацията за щъркелите. Ако обаче са били наясно с нея, по някаква причина те са я пренебрегнали, а в такъв случай е още по-нелогично да определяш възраст на човек еднозначно в дадена година, при положение че не се знае рождената дата. Ако приемем, че Райчо е роден на 1 юни, положението също не би се изменило, защото той преминава Дунав на 21 срещу 22 същия месец [**Калчева, М.** 2006, с. 145].¹⁶ В сборника от 1970 Генов продължава да държи на виждането си, определяйки Райчо като ненавършил още 14 години. Единственото смислено обяснение за това упорството е че той познава някой или всички цитирани тук документи от РИМ – Пловдив, указващи описателно възрастта на Райчо. Доста пряко указание за това е, написаното от него, че руснаците наричат малкото момче Райчко [**Генов, Ц.** 1970, с. 5–6], точно както пише А. Озеров в посочената по-горе чернова на докладна записка [**РИМПд**, Ф. 07, инв. № 4727, л. 1]; умалителното име се споменава и още веднъж в архива от племенница на А. Озеров, която си кореспондира с българина, досега другаде не е регистрирано. Райчо е посочен като 13-годишен и в Указа на император Николай II от 14 юли 1854 г., с който го изпращат да учи в Русия [**НВИМ**, Ф. 1, инв. № X-A-249¹, л. 1], документ със сигурност известен на Ц. Генов.

По разказ на Аля Николаева, потвърден и от други места, скоро след 9 септември 1944 г. семейството е изведено от неговия просторен дом, за да бъде използван за нуждите на Червената армия. Впоследствие той е съборен и през 1954–1956 г. там е построен хотел „Тримонци-

¹⁴ Тяхното значение е разяснено с кирилски надписи на румъно-молдовски: Аній мирелуй – години на жениха; Аній миресій – години на невестата.

¹⁵ Всъщност Райчо е Николов само по баща. Както се видя, самият той твърди, че няма фамилно име. Ако трикомпонентната именна система, възприета в България след Освобождението се прехвърли и върху него, той би трябвало да е Трифонов, както пише и Ив. Пощов [**Пощов, И.** 1990, с. 72], но очевидно Райчо не го прави, въпреки че като руски възпитаник тази система заимствана от северната империя му е отлично позната. Вероятно и в тази връзка Ц. Генов му дава три имена. В руски документи към него се обръщат като Райчо Николаевич.

¹⁶ Срещат се и други дати – 22, 23, 24, но най-вероятната е тази. Османската атака се състои на 24 срещу 25 юни.

ум“ [РИМПд, Ф 21, инв. № 134, с. 538, 540]. Очевидно това е важна предпоставка архивът на Райчо да бъде предаден на институции. През 1948 г. по-голямата част от него е дарена от Райчовата дъщеря Александра на пловдивския Археологически музей, от където няколко години по-късно е прехвърлена на новоразкрития Музей на революционното движение в града. Друга част през 1953 г. е дадена на НВИМ. През 1958 г. още документи са приети в Музея на революционното движение. Последните постъпват в споменатия в началото Музей на възраждането и националноосвободителните борби през 1972 г. Показателно е, че Дора Габе, ползвала документи на семейството, по време когато масивът не е разделен (макар че това е художествено произведение¹⁷), определя неточно възрастта на Р. Николов. Единственото място в по-достоверната според самата нея Първа част, където го прави, е отново при преплуването на Дунав – *дванадесет годишно дете* [Габе, Д. 1977, с. 34]. Макар и не категорично, това също е указание, че по време на проучванията за написване на книгата, които самата писателка твърди, че продължават шест месеца, на роднините не им са били известни детайли за раждането и детството на Райчо.¹⁸ Лекарките Иванка и Славянка Дренски, авторки на писаното през 90-те години на XX век изследване за рода Дренски – Хаджикалчови (за негов представител се омъжва Райчовата дъщеря), обемащо три тома и над 700 машинописни страници, имат достъп до останалите в семейството документи, но очевидно в тях не се открива нищо ново по въпроса, защото като рождена година на Райчо посочват 1840 г., без дата [РИМПд, Ф 21, инв. № 134, с. 534].

Изложено дотук води до заключението, че самият Райчо в по-ранна възраст твърди, че е роден през 1841, а на по-късна променя мнението си с година назад. Защо?

В историческата демография отдавна е забелязана склонността на по-възрастните индивиди да закръглят възрастта си към по-голямо число – т. нар. *age hearing* [Митев, П. Бойков, Г. 2021, с. 11–12]. Може да се предположи, че Райчо, преминал 40-те, се намира в такова положение. От гледна точка на съвремението това е още доста млад човек, но не и в онези патриархални времена. В тази насока действия и голямата популярност и преклонение на обществеността пред личността му и начинът, по който е наричан – Дядо Райчо. Известният с буен и непокорен нрав офицер нерядко има проблеми с висшето командване. Още в първите месеци на службата си в милиция новият началник на милицията и жандармерията генерал Виталис прави опит да го преназначи от командир на Първа за командир на Четвърта дружина. Тогава Райчо протестира, че е по-старши от капитан Минков, който трябва да го замени [РИМПд, Ф. 07, инв. № 4397, л. 1] и остава начело на Първа дружина, както се вижда от други документи. Половин година по-късно обаче новият главнокомандващ ген. Щрекер мести Райчо в Сливен начело на Седма дружина. Това също не е по вкуса на българина, който започва дълга борба с цел да бъде върнат при семейството си в Пловдив. В крайна сметка се стига до уволняването на Райчо през лятото на 1880, но преди това – през март същата година очевидно като част от опитите му да се премести от Сливен, документ от личния архив отново свидетелства, че той е отнесъл случая си до комисията по старшинство [РИМПд, Ф. 07, инв. № 4369, л. 1]. Въпреки посоченото по-горе становище на Ив. Стойчев, по-вероятно е съхранените биографични данни в Държавния военноисторически архив, изготвени собственооръчно от Райчо, част от т. нар. матрикуларен списък – подобен на по-късния служебен списък, да са писани именно в нача-

¹⁷ Д. Габе в самото начало на изданието от 1945 г. на биографичния роман за Р. Николов „Мълчаливи герои“ пише, че Първата част почти изцяло стъпва върху данни от дневник на Райчо, воден по време на обучението му в Кадетския корпус (1857–1859 г.). През 30-те години на XX век дневникът и другите документи са съхранявани в дома на семейството в Пловдив, на които писателката посещава и книгата. За съжаление, този дневник не е нито в РИМ – Пловдив, нито в НВИМ. Тази информация липсва в по-късните издания; в библиографията, приложена към това от 1977 г. са посочени два Райчови дневника. В момента в НВИМ има само един, а в РИМ – Пловдив няма подобен документ. Достоверността на много от написаното от Д. Габе се потвърждава от досегашните ми проучвания. Нерядко информацията там е по-коректна от дадената от Ц. Генов и особено от Т. Гигов.

¹⁸ Показателно за това е твърдението на Олга Николаева, че дядо и е имал брат и сестра [Николаева, О. 1971, с. 133], а всъщност братята му са петима, а сестрите две.

лото на постъпването му на служба южно от Балкана. Това указват и логиката, и чинът му, а иронията в написаното може да се обясни с по-ранен проблем на героя с военната дисциплина и начина по-който се подписва. Той се е подписал „Капитан Райчо“ и по-рано от отбелязания случай [Пощов, И. 1990, с. 71].

Промяната на мнението за рождената му година съвпада и със завръщането и установяването на Райчо в България. Напълно възможно е в родината той да е получил нова информация. Райчо посещава родното си село вероятно още по време на Освободителната война. Т. Драганова цитира спомени на двама души, 15–17 годишни тогава, че това става след Освобождението, но може да се има предвид и освобождението на селото, защото месец след подписването на Санстефанския договор Райчо е зает в кампанията срещу башибозушки банди в Тозлука, а после е следствен, което не изключва да е посетил Райковци и в този период, но противоречи на познатите досега данни. Скоро след преминаването на Дунав през лятото на 1877 г. от руските войски той набира войници за опълчението в Търновско и Габровско и е логично да посети родното си село, което не е виждал от дете. В края на юли и в края на август на два пъти е командирован в Търново по служба, а позицията на частта му по това време, в района на Шипченския проход, не е далеч от Райковци. На практика до края на годината той се намира в Търновско и Габровско. Описаната картина обаче говори за топло време. Друга възможност е посещението да се е състояло след установяването му в Пловдив. Според спомените *Райчо дълго стоял и разговарял със своите съселяни* [Драганова, Т. 1970, с. 46]. На няколко места през есента на 1878 г. Райчо изразява намерение да се установи в Райковци [РИМПд, Ф. 07. Инв. № 4321, 4429; Пощов, И. 1990, с. 64–65]. От друг документ е видно, че в средата на февруари следващата година жена му и двете му дъщери живеят в Райковци и дори по-голямата – Александра ходи на училище. Райчо не е там и всички очакват да се завърне [РИМПд, Ф. 07. Инв. № 4439]. Въпреки че вероятността Райчо да знае нещо конкретно за раждането си от родители, братя и сестри не е голяма, той е имал възрастни роднини по съребрена линия. В посочения документ с данни за семейството са упоменати един чичо и двама вуйчовци. Със сигурност Райчо е бил познат на всички по-възрастни хора от селото. В продължение на близо година той е следствен по обвинение в нападение на мюсюлманското село Чъркъркчилари (Малка черковна), докато в крайна сметка е помилван от княз А. Дондуков-Корсаков и изпратен в Пловдив [Сукарев, В. 2016, с. 858, 863]. Не е невъзможно по време на почти едногодишното следствие той да е научил допълнителни подробности за ранното си детство, тъй като, доколкото може да се разбере от запазените документи от онова време, той пребивава в Арбанаси и Търново, като очевидно му е забранено да се движи свободно извън тях, но не и да се среща и кореспондира с хора. За контакти с негови роднини от Райковци свидетелства и друг документ, за съжаление недатиран, но това е най-вероятният период на съставянето му, защото се касае за Райчови писки по конкретни финансови въпроси – измама с имоти на вдовицата на починалият му брат Димитър [РИМПд, Ф. 07. Инв. № 4328],¹⁹ за разлика от писмата, които той получава докато е далеч от България. Не може да се изключи възможността документът да е и от времето на преместването на офицера в Румелия, въпреки че липсват други данни за контакти с Райковци през този период, но това не променя логиката на предположението, основаващо се на факта, че той се самоопределя за пръв път като роден през 1840 в края на 70-те или началото на 80-те години на XIX век, за разлика от времето преди това.

Представените две възможности дават правдоподобно обяснение на всички възникнали въпроси, но положението е такова, че нито една от тях не може да се докаже със сигурност. Очертава се заключението, че наличната изворова база не може да разреши еднозначно въпроса и опира до личното предпочитание за всеки автор коя измежду 1840 и 1841 трябва да избере. Най-коректно е да се посочват и двете. За 1839 г. няма достатъчно сигурни основания. Датата 1 юни, залегнала доста натрапчиво в справочната литература от 80-те години насам, също е трудно защитима, за разлика от тънештата в неизвестност, но далеч по-вероятна възможност Р.

¹⁹ Възможно е да се отнася за друг човек със същото име, но който и да е той, категорично е от Райковци.

Николов да е роден в ранната пролет на 1840, както свидетелства в края на живота си, или през следващата година, която посочва в детска и младежка възраст. Проблемът е, че корекцията няма как да се интерпретира еднозначно. Тя може да е направена поради научаване на нова информация, но може и да е свързана и с личните и кариерни проблеми на офицера. Все пак сякаш първата възможност изглежда по-логична.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

ДВИА, Фонд 42п, опис 1, архивна. единица 71. [DVIA, Fond 42p, opis 1, arhivna. edinitsa 71.] (In Bulgarian)

Национален архив на република Молдова, Ф. 211, оп. 14, а. е. 12. [Natsionalen arhiv na republika Moldova, F. 211, op. 14, a. e. 12.] (In Bulgarian)

Национален военноисторически музей, Ф. 1 „Документи и снимки – Райчо Николов“, инвентарни номера: X-A-249²³; X-A-249¹. [Natsionalen voennoistoricheski muzey, F. 1 „Dokumenti i snimki – Raycho Nikolov“, inventarni nomera: H-A-249 23; H-A-2491.] (In Bulgarian)

РИМПд, Фонд 02 „Документи Възраждане“, инвентарен номер 7150. [RIMPd, Fond 02 „Dokumenti Vazrazhdane“, inventaren nomer 7150.] (In Bulgarian)

РИМПд, Фонд 07 „Документи“, инвентарни номера: 4298; 4307; 4309; 4321; 4328; 4369; 4381; 4397, 4413; 4429; 4432;4439; 4453; 4710; 4715; 4724; 4725; 4727. [RIMPd, Fond 07 „Dokumenti“, inventarni nomera: 4298; 4307; 4309; 4321; 4328; 4369; 4381; 4397, 4413; 4429; 4432;4439; 4453; 4710; 4715; 4724; 4725; 4727.] (In Bulgarian)

РИМПд, Научно спомагателен фонд 21, инв. № 134 – Дренска Ив., Дренска, Сл. Стан Дрянът. Опит за родова хроника (Непубликувано изследване, машинопис). Т. 3. [Drenska Iv. Drenska, Sl. Stan Dryanat. Opit za rodova hronika (Nepublikovano izsledvane, mashinopis). T. 3.] (In Bulgarian)

Публикации / Publications

Андонов, И. 1995 – Иван Андонов. Съединението. Второ фототипно издание. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995. [Andonov, I. 1995 – Ivan Andonov. Saedinenieto. Vtoro fototipno izdanie. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1995.] (In Bulgarian)

Антонова, В. 2008 – Веселина Антонова, съст. Списание „Поборник–Опълченец“ 1898–1901 г. Фототипно издание. Велико Търново: „Абагар“, 2008. [Antonova, V. 2008 – Veselina Antonova, sast. Spisanie „Pobornik–Opalchenets“ 1898–1901 g. Fototipno izdanie. Veliko Tarnovo: „Abagar“, 2008.] (In Bulgarian)

БВИ 1988 – Българска възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, висши духовници, лекари, аптекари, писатели, издатели, търговци, военни. Енциклопедия. Съст. Н. Генчев, Кр. Даскалова. София: ДИ „Д-р Петър Берон“, 1988. [BVI 1988 – Balgarska vazrozhdenska inteligentsiya. Uchiteli, sveshtenitsi, monasi, visshi duhovnitsi, lekari, aptekari, pisатели, izdateli, targovtsi, voenni. Entsiklopediya. Sast. N. Genchev, Kr. Daskalova. Sofia: DI „D-r Petar Beron“, 1988.] (In Bulgarian)

Габе, Д. 1977 – Дора Габе. Мълчаливи герои. Пето издание. София: Отечество, 1977. [Gabe, D. 1977 – Dora Gabe. Malchalivi geroi. Peto izdanie. Sofia: Otechestvo, 1977.] (In Bulgarian)

Вазова, С. 2011 – Съба Вазова. Спомени. София: Любомъдрие, 2011. [Vazova, S. 2011 – Saba Vazova. Spomeni. Sofia: Lyubomadrie, 2011.] (In Bulgarian)

Вълков, Г. 1983. – Георги Вълков. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба. София: Военно издателство, 1983. [Valkov, G. 1983 – Georgi Valkov. Balgarskoto opalchenie. Formirane, boyno izpolzване i istoricheska sadba. Sofia: Voенно izdatelstvo, 1983.] (In Bulgarian)

Генов, Ц. 1957 – Цонко Генов. Българи – офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението. София: Държавно военно издателство при МНО, 1957. [Genov, Ts. 1957 – Tsonko Genov. Balgari – ofitseri, bortsi za rusko-balgarska druzhba predi Osvobozhdenieto. Sofia: Darzhavno voенно izdatelstvo pri MNO, 1957.] (In Bulgarian)

Генов, Ц. 1968 – Цонко Генов. Райчо Николов. – В: Бележити българи. Очерци в седем тома. Т. 2. 1996–1878. София: Държавно военно издателство, 1968. Ред. Г. Гинчев, Б. Чолпанов, 607–614. [Genov,

Ts. 1968 – Tsonko Genov. Raycho Nikolov. – V: Belezhiti balgari. Ochertsi v sedem toma. T. 2. 1996–1878. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo, 1968. Red. G. Ginchev, B. Cholpanov, 607–614.] (In Bulgarian)

Генов, Ц. 1970 – Генов, Ц. Райчо Николов. – В: Райчо Николов 1840–1885. Съст. Т. Драганова, П. Ибришимова. Велико Търново: Окръжен исторически музей, 1970, 5–20 [Genov, Ts. 1970 – Genov, Ts. Raycho Nikolov. – V: Raycho Nikolov. Sast. T. Draganova, P. Ibrishimova. Veliko Tarnovo: Okrazhen istoricheski muzey, 1970, 5–20.]

Гигов, Т. 1977 – Тодор Гигов. Капитан Райчо Николов. София: Народна младеж, 1977 [Gigov, T. 1977 – Todor Gigov. Kapitan Raycho Nikolov. Sofia: Narodna mladezh, 1977.] (In Bulgarian)

Димитров, Й. 1990 – Йордан Димитров. Предговор. – В: Райчо Николов. Страници от неговия живот. Варна: Георги Бакалов, 1990. Съст. Т. Драганова, 3–5. [Dimitrov, Y. 1990 – Yordan Dimitrov. Predgovor. – V: Raycho Nikolov. Stranitsi ot negoviya zhiivot. Varna: Georgi Bakalov, 1990. Sast. T. Draganova, 3–5.] (In Bulgarian)

Драганова, Т., Ибришимова, П. 1970 – Тодорка Драганова, Пенка Ибришимова, съст. Райчо Николов 1840–1885 (по случай 130 години от рождението му, 116 години от подвига му през 1854 и 85 години от смъртта му). Велико Търново: Окръжен исторически музей, 1970. [Draganova, T., Ibrishimova, P. 1970 – Todorka Draganova, Penka Ibrishimova, sast. Raycho Nikolov 1840–1885 (po sluchay 130 godini ot rozhdenieto mu, 116 godini ot podviga mu prez 1854 i 85 godini ot smartta mu). Veliko Tarnovo: Okrazhen istoricheski muzey, 1970.] (In Bulgarian)

Драганова, Т. 1970 – Тодорка Драганова. Райковци. – В: Райчо Николов 1840–1885. Съст. Т. Драганова, П. Ибришимова. Велико Търново: Окръжен исторически музей, 1970, 44–46. [Draganova, T. 1970 – Genov, Ts. Raycho Nikolov. – V: Raycho Nikolov. Sast. T. Draganova, P. Ibrishimova. Veliko Tarnovo: Okrazhen istoricheski muzey, 1970, 44–46.] (In Bulgarian)

Драганова, Т. 1990 – Тодорка Драганова съст. Райчо Николов. Страници от неговия живот. Варна: Георги Бакалов, 1990. [Draganova, T. 1990 – Todorka Draganova sast. Raycho Nikolov. Stranitsi ot negoviya zhiivot. Varna: Georgi Bakalov, 1990.] (In Bulgarian)

Запрянова, С. 1989 – Свобода Запрянова. Приносът на Райчо Николов в обществено-политическия живот на Източна Румелия (1879–1885). – Известия на музеите в Южна България, XV, 1989, 255–263. [Zapryanova, S. 1989 – Prinostat na Raycho Nikolov v obshtestveno-politicheskiya zhiivot na Iztochna Rumeliya (1879–1885). – Izvestiya na muzeite v Yuzhna Balgariya, XV, 1989, 255–263.] (In Bulgarian)

Запрянова, С. 1990 – Свобода Запрянова. Приносът на Райчо Николов в обществено-политическия живот на Източна Румелия 1879–1885 г. – В: Райчо Николов. Страници от неговия живот. Съст. Т. Драганова. Варна: Георги Бакалов, 1990, 42–53. [Zapryanova, S. 1990 – Svoboda Zapryanova. Prinostat na Raycho Nikolov v obshtestveno-politicheskiya zhiivot na Iztochna Rumeliya 1879–1885 g. – V: Raycho Nikolov. Stranitsi ot negoviya zhiivot. Sast. T. Draganova, Varna: Georgi Bakalov, 1990, 42–53.] (In Bulgarian)

ЕБ 1984 – Енциклопедия „България“. Т. 4. М–О. София: Издателство на БАН, 1984. [EB 1984 – Entsiklopedia „Balgaria“ T. 4. M–O. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1984.] (In Bulgarian)

Иванов, Х. 1990 – Христо Иванов. Документалното наследство на Райчо Николов – извор за историята на нашия народ – В: Райчо Николов. Страници от неговия живот. Съст. Т. Драганова. Варна: Георги Бакалов, 1990, 76–81. [Ivanov, H. 1990 – Hristo Ivanov. Dokumentalnoto nasledstvo na Raycho Nikolov – izvor za istoriata na nashiya narod – V: Raycho Nikolov. Stranitsi ot negoviya zhiivot. Sast. T. Draganova. Varna: Georgi Bakalov, 1990. 76–81.] (In Bulgarian)

Иречек, К. 2015 – Константин Иречек. История на българите с поправки и добавки от самия автор. София: Изток-Запад, 2015. [Irechek, K. 2015 – Konstantin Irechek. Istoria na balgarite s popravki i dobavki ot samiya avtor. Sofia: Iztok-Zapad, 2015.] (In Bulgarian)

Калчева, М. 2006 – Марина Калчева. 120 години от гибелта на майор Райчо Николов. – Известия на РИМ Велико Търново, 2006, XXI, 144–153 [Kalcheva, M. 2006 – Marina Kalcheva. 120 godini ot gibelta na mayor Raycho Nikolov. – Izvestia na RIM Veliko Tarnovo, 2006, XXI, 144–153.] (In Bulgarian)

Касъров, Л. 1907 – Лука Касъров. Енциклопедически речник, трета част. Р–Юж. Пловдив: Д. В. Манчов, 1907. [Kasarov, L. 1907 – Luka Kasarov. Entsiklopedicheski rechnik, treta chast. R–Izh. Plovdiv: D. V. Manchov, 1907.] (In Bulgarian)

КВЕ 1966 – Кратка българска енциклопедия. Т. 3. Квант–Опере. София: Издателство на БАН, 1966. [КВЕ 1966 – Kratka balgarska entsiklopedia. T. 3 Kvant–Opere. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1966.] (In Bulgarian)

Лесинска, М., Шивачев, С. 2011 – Мая Лесинска, Стефан Шивачев. Кудоглу–Благодетеля. Пловдив: Хермес, 2011. [Lesinska, M., Shivachev, St. 2011 – Maya Lesinska, Stefan Shivachev. Kudoglu–Blagodetelya. Plovdiv: Hermes, 2011.] (In Bulgarian)

Минков, М. 1953 – Минко Минков. Документи на майор Райчо Николов. – Военноисторически сборник, XXII, 1953, № 1, 228–236. [Minckov, M. 1953 – Minko Minkov. Dokumenti na mayor Raycho Nikolov. – Voennoistoricheski sbornik, 22, 1953, 1, 228–236.] (In Bulgarian)

Митев, П. Бойков, Г. 2021 – Пламен Митев, Григор Бойков. Документални свидетелства за годината на раждане на Васил Левски. – История, XXXIX, 2021, № 1, 8–27. [Mitev, P., Boykov, G. 2021 – Plamen Mitev, Grigor Boykov. Dokumentalni svidetelstva za godinata na razhdane na Vasil Levski. – Istoria, XXXIX, 2021, № 1, 8–27.] (In Bulgarian)

Михайлов, Г. 1970 – Георги Михайлов. Килифарево. София: Издателство на Отечествения фронт, 1970. [Mihaylov, G. – Georgi Mihaylov. Kilifarevo. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1970.]

Н. а. 1877 – [Рашо Блъсков] Райчо Николов. – Славянско Братство, 1877, кн. 1, с. 14. [N. a. 1877 – [Rasho Blaskov] Raycho Nikolov. – Slavyansko Bratstvo, 1877, kn. 1, 14.] (In Bulgarian)

Н. а. 1970 – [Цонко Генов.] Служебен списък на майор Райчо Николов, 5 февруари 1885. – В: Райчо Николов. Съст. Т. Драганова, П. Ибришимова, 21–33. [N. a. 1970 – Sluzheben spisak na mayor Raycho Nikolov, 5 fevruari 1885. – V: Raycho Nikolov. Sast. T. Draganova, P. Ibrishimova, 21–33.] (In Bulgarian)

Николаева, О. 1971 – Олга Николаева. Спомени за майор Райчо Николов. – Известия на Военноисторическото научно дружество, XIII, 1971, (притурка към Военноисторически сборник, XII, 1971, № 4), 133–141. [Olga Nikolaeva. Spomeni za mayor Raycho Nikolov. – Izvestia na Voennoistoricheskoto nauchno druzhestvo, t. 13, 1971 (priturka kam Voennoistoricheski sbornik, t. 12, 1971, kn. 4, 133–141.) (In Bulgarian)

Перфанова, Р., Иванов, Х. 1985. – Румяна Перфанова, Христо Иванов. Документалното наследство на Райчо Николов – извор за историята на нашия народ. – В: Сборник доклади от Третата национална конференция на младите историци. Пловдив, 1981. София: БАН, 1985, 38–40. [Perfanova, R., Ivanov, H. 1985 – Romyana Perfanova, Hristo Ivanov. Dokumentalното nasledstvo na Raycho Nikolov – izvor za istoriata na nashiya narod. – V: Sbornik dokladi ot Tretata natsionalna konferentsiya na mladite istoritsi. Plovdiv, 1981. Sofia: BAN, 1985, 38–40.] (In Bulgarian)

Петрова, А. 2020 – Анета Петрова. Новопостъпили вещи в Националния военноисторически музей за майор Райчо Николов. – Известия на НВИМ, 17, 2020, 19–39. [Aneta Petrova. Novopostapili veshti v Natsionalniya voennoistoricheski muzey za mayor Raycho Nikolov. – Izvestia na NVIM, 17, 2020, 19–39.] (In Bulgarian)

Петрова, Ц. 1990 – Цветана Петрова. Село Райковци – Родното място на Райчо Николов. – В: Райчо Николов. Страници от неговия живот. Съст. Т. Драганова, Варна: Георги Бакалов, 1990, 7–13. [Petrova, Ts. 1990 – Tsvetana Petrova. Selo Raykovtsi – Rodnoto myasto na Raycho Nikolov. – V: Raycho Nikolov. Stranitsi ot negoviya zhivot. Sast. T. Draganova. Varna: Georgi Bakalov, 1990, 7–13.] (In Bulgarian)

Пощов, И. 1990 – Иван Пощов. Капитан Райчо Николов и неговата епоха. – В: Райчо Николов. Страници от неговия живот. Съст. Т. Драганова. Варна: Георги Бакалов, 1990, 52–75. [Poshtov, I. 1990 – Ivan Poshtov. Kapitan Raycho Nikolov i negovata epoha. – V: Raycho Nikolov. Stranitsi ot negoviya zhivot. Sast. T. Draganova. Varna: Georgi Bakalov, 1990, 52–75.] (In Bulgarian)

Стойчев, И. 1941 – Иван Стойчев. За Дяда Райча Николов (из старите архиви). – Отечество, бр. 930, 29. 03. 1941, 2. [Stoychev, I. 1941 – Ivan Stoychev. Za Dyada Raycha Nikolov (iz starite arhivi). – Otechestvo, br. 930, 29. 03. 1941, 2.] (In Bulgarian)

Чепкънова-Станева, С. 1990. – Светлозара Чепкънова-Станева. Райчо Николов – живот и дейност до 1876 г. – В: Райчо Николов. Страници от неговия живот. Съст. Т. Драганова, Варна: Георги Бакалов, 1990, 14–23. [Chepkanova-Staneva, S. 1990 – Svetlozara Chepkanova-Staneva. Raycho Nikolov – zhivot i deynost do 1876 g. – V: Raycho Nikolov. Stranitsi ot negoviya zhivot. Sast. T. Draganova. Varna: Georgi Bakalov, 1990, 14–23.] (In Bulgarian)

Чолов, П. 2010 – Петър Чолов. Български историци. Биографично-библиографски справочник. Трето преработено и допълнено издание. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010. [Cholov, P. 2010 – Petar Cholov. Balgarski istoritsi. Biografichno-bibliografski spravochnik. Treto preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 2010.] (In Bulgarian)

Сиверс, А. А. 1911 – Александр А. Сиверс. Родословие Озеровых. Санкт Петербург: Типография Морского министерства, 1911. [Sivers, A. A. 1911 – Aleksandr A. Sivers. Rodosloviye Ozerovykh. Sankt Peterburg: Tipografiya Morskogo ministerstva, 1911.] (In Russian)

Симидов, Ф. 1877 – Филип Симидов. Покрита храброст. Съвременни записки за българските чети в Сърбия в 1876 г. Кн. 2. Битката по Гредетинските планини. Гюргево: Димитър Дуднов – „Нова България“, 1877. [Simidov, F. 1877 – Filip Simidov. Pokrita hrabrost. Savremenni zapiski za balgarskite cheti v Sarbia v 1876 g. Kn. 2. Bitkata po Gredetinskite planini. Gyurgevo: Dimitar Dudnov – „Nova Balgaria“, 1877.] (In Bulgarian)

Солева, Г. 1977 – Галина Солева. Документи на капитан Райчо Николов в Националния военно-исторически музей. – Известия на Националния военноисторически музей, 1977, № 3, 140–145. [Soleva, G. 1977 – Galina Soleva. Dokumenti na kapitan Raycho Nikolov v Natsionalniya voennoistoricheski muzey. Izvestiya na Natsionalniya voennoistoricheski muzey, 1977, № 3, 140–145.] (In Bulgarian)

Стателова Е. и др. 1985 – Съединението 1885. Енциклопедичен справочник. Съст. Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, Георги Вълков, Боянка Дончева. София: Д-р Петър Берон, 1985. [Statelova, E. I dr. 1985 – Saedinenieto 1885. Entsiklopedichen spravochnik. Sast. Elena Statelova, Stoycho Grancharov, Georgi Valkov, Boyanka Doncheva. Sofia: D-r Petar Beron, 1985.] (In Bulgarian)

Сукарев, В. 2016 – Видин Сукарев. Един епизод от биографията на капитан Райчо Николов: Случаят с нападението на село Чикръкчилари (Малка Черковна) през 1878 г. – В: Поломието, находки събития личности. VII и VIII национални научни конференции. Ред. М. Палангурски. Велико Търново: Фабер, 2016, 855–864. [Sukarev, V. 2016 – Vidin Sukarev. Edin epizod ot biografiyata na kapitan Raycho Nikolov: Sluchayat s napadenieto na selo Chikrakchilari (Malka Cherkovna) prez 1878 g. – V: Polomieto, nahodki sabitiya lichnosti. VII i VIII natsionalni nauchni konferentsii. Red. M. Palangurski. Veliko Tarnovo: Faber, 2016, 855–864.] (In Bulgarian)

Съкращения / Abbreviations

ДВИА – Държавен военноисторически архив [DVIA – Darzhaven voennoistoricheski arhiv]

Инв. № – Инвентарен номер [Inv. № – Inventaren nomer]

Н. а. – Неуказан автор [N. a. – Neukazan avtor]

НВИМ – Национален военноисторически музей [NVIM – Natsionalen voennoistoricheski muzey]

РИМПд – Регионален исторически музей – Пловдив [RIMPd – Regionalen istoricheski muzey – Plovdiv]

Ф. – фонд [F. – fond]